

İBN MÜHENNÂ SÖZLÜĞÜ VE BU SÖZLÜKTE “KADIN” VE “KADIN AKRABALIK ADLARI” İÇİN KULLANILAN SÖZLER

Prof. Dr. Süleyman TÛLÛCÛ(*)

Zamanımıza kadar gelebilen Türk dili ile ilgili eserlerden biri de Cemâleddin İbnü'l-Mühennâ'nın “*Kitâbü Hilyeti'l-İnsân ve Hulbeti'l-Lisân*” adlı lügat kitabıdır. Müellif hakkında kesin ve ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Aslen Arap olduğu kat'îdir. Son bilgi ve verilerin ışığı altında, M. XIV. yüzyılın son yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısı ortalarında yaşadığını söyleyebiliriz. Eseri ilk defa ilim âlemine kazandıran Rus türkologu P.M.Melioranskiy, istifade ettiği nüshalarda yazarın adı yer almadığından, onun adını tayin edememiştir. Daha sonraları, İstanbul'da bulunan diğer bir nüshanın Kilisli Muallim Rifat [Bilge] tarafından yayımlanmasıyle (İstanbul 1340/1922), eserin müellifi tesbit edilebilmiştir. Bu son baskıda, kitabın başlığının hemen altında “es-Seyyid Cemâleddin İbnü'l-Mühennâ” adı okunmaktadır. Ancak tam isim ve nesep silsilesinin burada kaydedilmemesi, onun hüviyet ve şahsiyetini tam olarak belirlemede birtakım güçlükler doğurmuştur. Eseri yayınlayan Kilisli Muallim Rifat, yazdığı “Mukaddime” de Müellifin tam adını ve şahsiyetini tayin etmeğe çalışmış fakat kesin bir sonuca varamamıştır. Kitabın basımı biterken, bu “Mukaddime” ye eklediği yarım sayfalık “Lâhika” da (s.”h”) belirttiğine göre o, “Mukaddime” yi yazdıktan sonra, tanınmış bilgin Ali Emirî Efendi ile görüşmüş, ona lügati bitirdiğini fakat müellifini tayin edemediğini ifade etmiş; Ali Emirî

(*) Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Efendi de kitabın müellifininin “ ‘*Umdetü'l-Tâlib fî Ensâbi Âli Ebi Tâlib* “ in yazarı İbn Mühennâ olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Kilisli Rifat, adı geçen kitabın 1318'de Bombay'da basılmış olan ikinci baskısını bulup incelemiş, 108. sayfada kaydedildiği üzere, müellifin uzun ismini ve nesep silsilesini Cemâleddîn Ahmed b. 'Ali b. el-Huseyn b. 'Alî İbn Mühennâ İbn 'Inebe el-Asgar olarak tesbit etmiştir. Buradan ve ondan bahseden diğer biyografik eserlerden anlaşıldığına göre müellif, “İbn Mühennâ” adından başka, daha ziyade “İbn 'Inebe” adı ile şöhret kazanmış¹ olup, 748/1347 yılında muhtemelen Irak'ta doğmuş ve 828/1424'de Kirmân'da ölmüştür². Aslen, Hz.Peygamber'in neslinden yani seyyidlerden olup, Hicaz'dan Irak'a göçetmiş olan Âl-i 'Inebe'ye mensuptu. Yukarıda zikrettiğimiz nesep kitabına ve “*Hilyetü'l-İnsân ve Hulbeti'l-Lisân*” adlı lügat kitabına ilâveten “*Bahrü'l-Ensâb*” isimli bir eser daha kaleme almıştır. Şi‘a âlimleri ve yazdıkları eserler konusunda otorite olan son devir İranlı bilginlerden Âgâ Büzürk et-Tahrâni³ (1875-1970), bu konuda kaleme aldığı “*ez-Zerî'a ilâ Tesânifi's-Şi‘a*”⁴ isimli, 25 ciltlik

1 Msl. bk. Corcî Zeydân, *Târihu Âdâbi'l- Lugati'l-‘Arabiyye*, Beyrut 1983, III, 184; ez-Zirikli, *el-A‘lâm*, nşr. Züheyr Fethullâh, 8. baskı, Beyrut 1989, I, 177; Kehhâle, *Mu‘cemu'l-Mü‘ellifin*, Dimaşk 1376/1957, II, 6; B.Scarcia Amoretti, “Ibn ‘Inaba”, *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1971, III, 807-808; krş. bir de C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1949, II, 199. *Supplementband*, Leiden 1938, II, 271-272.

2 ez-Zirikli, I, 177; B. Scarcia Amoretti, “Ibn ‘Inaba”, a.e., III, 808.

3 Bu müellifin hayatı ve eserleri hakkında bk. Orhan Bilgin, “Âgâ Büzürg-i Tahrâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 446-447.

4 Bu eser hakkında bk. Ahmed Ateş; Muhammed Muhsin al-Şahîr bi'l-Şayh Âgâ-Buzurg al-Tahrâni, *al-Zarî ‘a ilâ taşânif al-Şi ‘a*, c.I-VI. Necef. 1354-1365, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili*

kitabının ilgili cildinde⁵, “*Hilyetü'l-İnsân ve Hulbeti'l-Lisân*” başlığı altında, Cemâleddin Ahmed b.'Alî b. el-Huseyn b.'Alî İbn Mühennâ ve söz konusu sözlüğü hakkında özlü bilgiler vermiştir. Böylece “*İbn Mühenna Sözlüğü*”nün yazarının kimliği ve şahsiyeti oldukça aydınlanmıştır. Ancak belirtelim ki bu hususta son sözü söyleyemiyoruz.

İbn Mühennâ'nın, zamanımızda Türk dili ve Moğolca ile ilgili çalışmalarda, daha çok, kısaca “*İbn Mühenna Sözlüğü*” diye geçen lügatine gelince, başlığındaki “*Hulbe*” (حلبة) kelimesi, birtakım ilim adamları tarafından, “*Helbe*”⁶ (kelimenin ilk hecesi ince ünlü ile okunarak), “*Halbe*”⁷ ve “*Hulbe*”⁸ şekillerinde farklı olarak okunmuştur. Bu okuma şekillerinde, “*Halbe*” : “Yarış atları, at yarışı, süt sağma”⁹, yarış yolu, oyun alanı,

ve Edebiyatı Dergisi, III/3-4 (1949), s. 581-587.

⁵ Nşr. İsmâ'îliyyân en-Necefi, 2. baskı, en-Necef 1367, VII, 81.

⁶ Bk. A. Caferoğlu, *Türk Dill Tarihi I-II*, 3. baskı, İstanbul 1984, II, 147, 148.

⁷ Bk. A. Taymas- H. Eren, “İbn Mühenna Lügati Hakkında”, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, top. H. Eren- T. Halasi Kun, Ankara 1950, s. 127; M.Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, yay. Dr. Orhan F. Köprülü-Nermin Pekin, 3. baskı, İstanbul 1981, s. 206 (Bu şekilde okuyuş, bu eseri yayınlayanlara aittir.); “İbn Mühenna lügati”, *Türk Dill ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1981, IV, 320; Cemal Muhtar, “İslâm'da Sözlük Çalışmaları II”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1986), s. 350, 359.

⁸ Bk. Abdülkadir İnan, “XIII.-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'”, *Türk Dill Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1953, Ankara 1953, s. 56.

⁹ F.Steingass, *A Learner's Arabic- English Dictionary*, Beyrut

arena"¹⁰; "Hulbe" ise "rezene (< Farsça râziyâne¹¹) , boy otu veya tohumu¹² , çemen otu, yonca¹³, tonik"¹⁴ (kuvvetlendirici, kuvvet verici, kuvvet ilacı) gibi anlamlara gelmektedir. Bilindiği üzere, "rezene": Maydanozgillerden bir buçuk iki metre boylarında, sarı çiçekli, yaprakları iplik biçiminde parçalı, hoş kokulu bir baharat bitkisidir. Yaprakları, kök ve meyvesi (tohumu) kullanılır¹⁵. Şifa verici bir bitki olarak ta halk arasında oldukça ilgi görmektedir¹⁶. Bütün bu açıklamalardan sonra, sözlüğe ad olarak verilen "Hilyetü'l-İnsân ve Hulbetü'l-Lisân" ifadesinin anlamını şu şekilde belirliyebiliriz: "İnsanın Süsü ve Lisan (Dil) ın Rezenesi" (Boy otu). Görüldüğü gibi, "Hilye" (Süs) ve "Hulbe" (Rezene, boy otu) kelimeleri arasında bariz bir mânâ yakınlığı vardır. Bu itibarla, kelimenin, "Hulbe" biçiminde okunmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Nitekim, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Türk dili ve kültürü sahasında değerli çalışmalar

1989, s. 292.

¹⁰ Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ed. J.Milton Cowan, Third Printing, Beyrut 1980, s. 200.

¹¹ Bk. F. Steingass, *A Comprehensive Persian- English Dictionary*, Beyrut 1975, s.428, 562; Ziya Şükûn, *Farsça- Türkçe Lûgat*, İstanbul 1984, II, 984.

¹² Mustafâ b. Şemseddin, *Ahter-i Kebir*, İstanbul 1310, I, 248; *Tarama Sözlüğü*, Ankara 1963, I, 643.

¹³ F. Steingass, *A Learner's Arabic- English Dictionary*, s. 292.

¹⁴ Hans Wehr, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁵ Bu hususta geniş bilgi için bk. *Meydan-Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, İstanbul 1987- 88, II, 533, X, 563; *Türkiye Gazetesi Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, XVII, 62.

¹⁶ Krş. 'Abdüllatif el-Bağdâdî, *et-Tıbb mine'l-Kitâb ve's-Sünne*, nşr. 'Abdülmü'tî Emin Kal'acı, 2. baskı, Beyrut 1409/1988, s. 94; Ali Rıza Karabulut, *Tıbb-ı Nebevî Ansiklopedisi*, 2. baskı, Ankara 1994, II, 538.

ortaya koymuş olan merhum Prof.Abdülkadir İnan¹⁷ da bu kelimeyi “Hulbe” şeklinde okumuştur.

“İbn Mühenna Sözlüğü”, Melioranskiy'in de isabetli olarak tahmin ettiği gibi, İlhanlıların hâkim oldukları ülkede, İran Azerbaycan'ında¹⁸ veya Irak'ta yazılmıştır. Farsça, Türkçe ve Moğolca olmak üzere üç bölümden oluşur¹⁹. Her üç bölümde de kelimelerin karşılıkları, kısaca, birkaç kelime ile Arapça olarak açıklandığı için Arap leksikografyası için de değerli malzemeyi ihtiva eder. Bu müellif için ancak asıl bir “Türkçe” bulunduğundan lehçe ve ağızları ayrıca kaydetmek lüzumsuz sayılmış olsa gerektir. İbn Mühennâ konuşulan dil ile beraber Türk yazı dili geleneklerine bağlı klasik Kâşgar- Harezmi edebî Türkçesi ile konuşan zümrenin, “Türk âlimleri” nin, diline de önem vermiş olsa gerektir²⁰.

“İbn Mühenna Sözlüğü”nü ilk defa ilim âlemine tanıtan P.M.Melioranskiy olmuştur. O, eserin 5 Avrupa yazmasını karşılaştırarak ayrı ayrı zamanlarda Türkçe ve Moğalca bölümlerini yayımladı²¹ (St.Pétersburg 1900, 1903). İstanbul nüshası Kilisli

¹⁷ Prof. Abdülkadir İnan hakkında bk. Süleyman Tülücü, “Merhum Prof. Abdülkadir İnan'ın Bibliyografyasına Bazı İlâveler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 27 (Aralık 1983), s. 109-120.

¹⁸ A.Bombaci, *Histoire de la Littérature Turque*, trad. Fr. I.Mélikoff, Paris 1968, s. 91.

¹⁹ Hamza Zülfişar (“Cumhuriyet Döneminde Yurdumuzda Yapılan Türk Dili İle İlgili Kaynak Metin Yayınları” , *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 197)'ın, bu eseri, Kıpçakça yazılmış bir sözlük sayması doğru değildir.

²⁰ Abdülkadir İnan, a. g. m., *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 1953, s. 56.

²¹ Aptullah Battal, *İbn ü-Mühenna Lügati*, İstanbul 1934, “Önsöz”,

Muallim Rifat tarafından düzeltilerek neşredildi (İstanbul 1340/1922). Müteakip yıllarda, Aptullah Battal [Taymas], Türkçe bölümündeki 2000 kadar kelimenin alfabetik indeksini yayımladı 22 (İstanbul 1934). Bu nüshanın Moğolca bölümü de N.N.Poppe tarafından neşredilmiştir 23 (*Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-Adab*, Moskova-Leningrad 1938, s. 432-451). İbn Mühenna'nın bu eseri üzerinde, yukarıda zikrettiklerimizden başka Rus türkologu S.E.Malov da bir yazı kaleme almıştır 24 ("İbn Muxanna o turetskom yazıke", *Zapiski Kollegii Vostokovedov*, III/2 (1928)). Büyük değerine rağmen, bu sözlük, bugüne kadar yeterli derecede araştırılmamıştır. Ancak dış ülkelerde ve Türkiye'de pek çok dilci ve araştırmacı bu kitaba atıfta bulunmuş ve ondan yararlanmışlardır.

Türk lehçelerinde ve Anadolu ağızlarında, "kadın" için pek çok söz kullanılmaktadır. Konunun ne kadar geniş ve ayrıntılı bir özellik

---

s.1; A. Caferoğlu, *a.g.e.*, II, 149; krş. A. Taymas- H. Eren, *a.g.m.*, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, s. 150; A. Dilâçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 78.

22 Krş. "İbn Mühenna Lügati", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, IV, 320.

23 A. Taymas- H.Eren, *a.g.m.*, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, s.150; A.Caferoğlu, "Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar", *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten* 1954, Ankara 1954, s.10, not 1; I.L.Cirtautas- A. M. Cirtautas, "Doğumunun 80'inci Yıldönümünde Nicholas Poppe", çev. Turgut Günay, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVI/ 1-2 (1977-1978), s. 353 (nr.118); Nicholas Poppe, "Orta Moğolca'daki Türkçe Kelimeler", çev. Günay Karaağaç, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 27 (Aralık 1983), s. 256, not 7.

24 Bk. Aptullah Battal, *a.g.e.*, "Önsöz" s. 2; A. Caferoğlu, *a.g.e.*, II, 147, not 7; A. Dilâçar, *a.g.e.*, s. 78.

taşıdığını Prof. Saadet Çağatay bir incelemesinde²⁵ gözlerimizin önüne sermiş bulunuyor. Müellif, konuyu işlerken diğer kaynakların yanı sıra, yer yer Kâşgarlı Mahmud ve İbn Mühennâ'dan da yararlanmıştı. Daha sonraki yıllarda bu hususta, Süleyman Tülücü bir yazı²⁶ kaleme almıştır. Ayrıca M.Şakir Ülkütaşır²⁷, László Rásonyi²⁸, Tuncer Gülensoy²⁹, Şemsettin Kutlu³⁰, Aydil Erol³¹ v.b., yazı ve kitaplarının konusu gereği.. bu mevzu üzerinde durmuşlardır.

Bu yazı Aptullah Battal [Taymas] tarafından hazırlanan "*İbnü-Mühenna Lûgati*" (İstanbul 1934) adlı kitap taranarak hazırlandı. Kelimelerin karşılardaki açıklamalardan sonra gelen rakamlar, "*İbn Mühenna Sözlüğü*" nün Kilisli Rifat baskısını; parantez içinde verilen rakam ise Aptullah Battal'ın yukarıda anılan kitabını göstermektedir.

Ana : Ana. anne, s.85.86.87.143 (10).

Anaç : Anaç, analaşmış, s. 144 (10).

Ana karıntaşı : Teyze, s. 144 (10).

---

²⁵ "Türkçe'de "Kadın" İçin Kullanılan Sözler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 1962, Ankara 1963, s. 13-49.

²⁶ "Divânü Lûgat -it-Türk' te "Kadın" İçin Kullanılan Sözler" *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 16 (Şubat 1982), s. 137-141.

²⁷ "Türk Dilinde Kadın", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 1 (Şubat 1967).

²⁸ "Türklükte Kadın Adları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 1963, Ankara 1964, s. 63-87.

²⁹ "Altay Dillerinde Akrabalık Adları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 1973-74, Ankara 1974, s. 283-318.

³⁰ *Türkçe Kadın ve Erkek Adları*, Ankara, 1969.

³¹ *Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihî Örneklerle Adlarımız*, Ankara 1989.

- Arıkız** (bk. **Aru kız**): Kızıoğlan kız, s. 150 (11).
- Artmış**: Bâkir kalmış kız, s. 149 (11).
- Aru kız** (bk. **Arıkız**): Bâkir kız, s. 149 (11).
- Ařnuku ana**: Havva ana, ilk ana, s.138 (12).
- Ata ekesi**: Babanın kız kardeşi, hala, s. 144 (12).
- Baldız**: Kocaya nisbetle karısının k¼¼k kız kardeşi, baldız, s. 144 (15).
- Bikliđ**: Kocalı kadın, s. 149 (19).
- Dişi** (bk. **Tişi**): Erkeđin karşıtı, s. 141 (27).
- Epçi**: Kadın, s. 138 (29).
- Eremik** (bk. **İremik**): Erkeđe benzeyen kadın, s. 149 (30).
- Erkmiř**: Dul kadın, 150 (30).
- İlti**: Hanım, s. 149 , 152 (33).
- İremik**(bk. **Eremik**): Erkekxi (erkekleşmiş, hali erkeğe benzeyen kadın), s. 149 (34).
- İrsek**: Orospu kadın, s. 149 (34).
- İşler**: Kadın, s. 151 (35).
- Karabař**: Cariye ve odalık, s. 147 (37).
- Katun**: Hatun, bey karısı, s. 149 (39).
- Kayın ana**: Kaynana, s. 144 (39).
- Kelin**: D¼đ¼n¼ yapılmakta olan kız, gelin, s. 144 (40).
- Kırnak**: Odalık, s. 147; Cariye, s. 152 (43).
- Kız**: Evlenmiyen kadın, s. 144; Pahalı, s. 153 (43).
- Kızkarıntaş**: Kız kardeş, s. 144 (43).
- Kızkına**: Kızcağız, s. 85 (43).
- Koma**: Odalık, cariye, s. 85; Bir adamın karıları birbirlerine nisbetle "koma"dırlar, s. 149, 249 (44).

Kunasun : Bön, salkı ve çolpa kadın veya güzel ve parlak kadın,
s. 149 (48).

Kün̄ : Kenizek, cariye, s. 147 (49).

Oğlan epçi ³² : Genç kadın, s. 143.

Oşak : Huysuz kadın, s. 149 (54).

Ovurta : Sütnine, s. 85 (54).

Oynaş : Dost, maşuka, s. 144 (96).

Sin̄il : Kocanın kız kardeşi [karısına nisbeten olacak], s. 144
(60).

Terken (bk. **Törkân**) : Hükümdar karısı, s. 145 (71).

Tişi (bk. **Dişi**) : Dişi, s. 138 (73).

Törkân (bk. **Terken**) : Hükümdar karısı, s. 145 (75).

Tul : Dul kadın, s. 146 (76).

---

³² Bu sözü Aptullah Battal adı geçen eserine almamıştır. Kilisli Rifat baskısında ikinci kelime farklı olarak verilmiştir. Bk. A. Taymas- H. Eren, a.g.m., *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, s. 130-131.

كتاب

حلية الانسان و حلبة اللسان
مما جمعه و الفه السعيد المرحوم
السيد جمال الدين ابن المهنا
رضى الله تعالى عنه

"İbn Mühenna Sözlüğü" (nşr. Kilisli Muallim Rifat,
İstanbul 1340/1922)'nün ünvan sayfası

المذنب = يازقلغ	البخيل = قى
بطران = قشورمش	محارف = يوزجُلغ
المطروود = شرميش	متضفف = بسنجق
	ولداالزنا = احشق

فصل في اوصاف النساء

ختون = قاتن	الست = ائتى
سبته اخلق = اوشق	شبيهة ارجل = ارامك
المتعمدة = اوز	الوقحة والسليظة = اولغ
العاقرة = شكرون	الولود = توجلجك
التي بغير صنعة = البان	الرعنا = قوناغن
المزوجه = بك ليك	البكر = اروقنز
الضرة = قوما	الارمله = تول
المطرحه لبرها = ارمش	العاهر = ارسك

فصل في ملا بسهن

الملحفه = ترانجك	المتننه = پرنجك
------------------	-----------------

"İbn Mühenna Sözlüğü" (nşr. Kilisli Muallim Rifat, İstanbul 1340/1922)nden örnek bir sayfa

